

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ: ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΕΡΓΟΥ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

I.

Όπως είναι γνωστό, το φθινόπωρο του 1964 ιδρύεται η Φιλοσοφική Σχολή, ως παράρτημα αρχικά του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και στο μεθεπόμενο ακαδημαϊκό έτος η Φυσικομαθηματική Σχολή. Πρόκειται για την απαρχή του «τρίτου» Πανεπιστημίου της χώρας, όπως ήδη από τη δεκαετία του '50 αξίωσε επιτακτικά τη δημιουργία του η Δημοτική Αρχή και οι πνευματικοί φορείς της πόλης μας.

Οι όροι της συζυγίας Πανεπιστημίου και τοπικής κοινωνίας είχαν από τότε συγκροτηθεί με έκτυπο τρόπο. Μνημονεύω τα κυριότερα σημεία αυτής της συστοίχισης: την ιστορική παράδοση του τόπου, ιδίως στο πεδίο των γραμμάτων, την οποία το αρτισύστατο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα ανασυντάσσει, ανανεώνει και εμπλουτίζει· τη χρονική συγκυρία της ανάδυσής του και τα πρώτα του βήματα που σφράγισαν την κατοπινή του σταδιοδρομία, αν συνυπολογίσουμε προφανώς την αρχική του στελέχωση και το πνεύμα που συνέιχε τη σύλληψή του· κι ακόμη τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα των Ιωαννίνων που καθιστούσε το Πανεπιστήμιό τους «περιφερειακό».

II.

Ο Σπύρος Κυριαζόπουλος εκλέγεται τον Νοέμβριο του 1968 από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την έδρα της Φιλοσοφίας του «παραρτήματος» των Ιωαννίνων «έκτακτος καθηγητής επί τριετή θητεία» καμψήφει και διορίζεται έντεκα μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1969. Είχα την τύχη, ας μου επιτραπεί να πω, να βρεθώ κοντά του, από τους πρώτους μήνες της παρουσίας του στα Γιάννινα ως το θάνατό του, τον Νοέμβριο του 1977, δηλαδή ως δευτεροετής φοιτητής και ως υποψήφιος διδάκτωρ. Χωρίς καμιά δόση υπερβολής η οχτάχρονη μόλις θητεία του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων θα μπορούσε να παραλληλισθεί με το «του φιλοσόφου σχολείου» του Επικτήτου, από το οποίο

είχε αναδειχθεί με σαφή περιγράμματα ενεργειών «φιλοσόφου στάσις και χαρακτήρ». Και όπως ο δάσκαλος της Νικόπολης απομυθοποιούσε καθημερινά τα μορφώματα των αναστολών και των χειραγωγήσεων με την «ελευθεροποιό» του φιλοσοφική ανάλυση και στάση έτσι και ο δημιουργός του «ομαχοσείου» των Ιωαννίνων, με την πλειάδα των μαθητών που τον πλαισιώναν, όριζε τη νιότη ως «τρόπο ζωής»:

Να ρωτάς για τον κόσμο
 σχ να 'γινε τώρα.
 Να σε νοιάζει το δίκιο
 χωρίς να λυγίζεις.
 Να θέλεις να δώσεις
 αντί να πάρεις.
 Να σε βλέπουν
 και να ελπίζουν.
 Να μπορείς να πεθάνεις
 για μιαν ιδέα».

Πρόκειται για «πεζούς» στίχους των *Ορίων* (1972), τα οποία περιλαμβάνουν και τους «Θηριοδαμαστές»:

«Τα τέρατα της ιστορίας
 δεν γητεύονται
 απ' αυτόν που τα βρίζει
 ή κλείνει τα μάτια του
 μπροστά τους,
 αλλ' απ' αυτόν
 που ματώνει τα χέρια του
 -με κίνδυνο να σπαραχτεί -
 χαϊδεύοντας τα νύχια τους».

Ας δούμε από κοντά τους κυριότερους σταθμούς της σταδιοδρομίας του και ας ανασυγκροτήσουμε την ιδιοσυστασία της σκέψης του.

III.

Ο Σπύρος Κυριαζόπουλος γεννήθηκε το 1932 στον Πειραιά από γονείς εκπαιδευτικούς. Εκεί τελείωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Το 1952 αποκτά με άριστα το πτυχίο της Μαρασλείου Ακαδημίας και το 1956, επίσης με άριστα, το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία (Αμβούργο, Χαϊδελβέργη) και την Ελβετία (Βασιλεία), όπου παρακολούθησε τους Ralfs, Löwith, Gadamer, Rossmann και τους γνωστούς φιλοσόφους M. Heidegger και K. Jaspers. Ο τελευταίος επηρέασε αποφασιστικά τη φιλοσοφική του πο-

ρεία που ξεχώρισε για την ανθρωπιστική σύλληψη των προβλημάτων της τεχνολογικής ζωής σε συνδυασμό με την ανίχνευση των ιστορικών της αφητηριών. Για το συγγραφέα, βέβαια, του *Είναι και Χρόνος* έγραφε το 1968 ο Κυριαζόπουλος πως «ο φιλόσοφος είναι παρών εις εκείνους ακριβώς, οι οποίοι τον υπερβάλλουν»!

Τον Απρίλη του 1958 επιστρέφει στην Ελλάδα για να εκπληρώσει τη στρατιωτική του θητεία. Στις αρχές του 1960 αναγορεύεται διδάκτωρ της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με την εργασία του: *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί θεού*. Στη συνέχεια παρακολουθεί, για δύο χρόνια περίπου, μαθήματα φιλοσοφίας στο Παρίσι: τις υπαρξιακές αναλύσεις του J. Wahl, τις φαινομενολογικές θεωρήσεις του M. Merleau-Ponty και τις παραδόσεις αισθητικής του E. Souriau. Από το 1962 ως το 1965 βρίσκεται στο Freiburg με υποτροφία του ιδρύματος A.v. Humboldt και με ανάθεση πανεπιστημιακής διδασκαλίας. Το 1968 εκλέγεται έκτακτος (η δημοσίευση του διορισμού του γίνεται τον Σεπτέμβρη του 1969) και το 1971 τακτικός καθηγητής στην έδρα της Συστηματικής Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής μας Σχολής, όπου και δίδαξε ως το τέλος της σύντομης ζωής του, εκτός από το ακαδημαϊκό έτος 1975/76 που βρέθηκε στη Γερμανία για μια επιτόπια ενημέρωση ως προς τους σύγχρονους αισθητικούς και κοινωνικούς προβληματισμούς. Αλλά την ώρα που το έργο του ήταν σε κρίσιμη καμπή και κέρδιζε μια διεθνή αναγνώριση - με τις μεταφράσεις κειμένων του και τις αλληπάλληλες προσκλήσεις σε επιστημονικά συνέδρια και πανεπιστήμια άλλων χωρών - ήρθε ο αναπάντεχος θάνατος.

IV.

Ο Κυριαζόπουλος παρουσιάστηκε στα ελληνικά γράμματα πολύ νωρίς με τη συμμετοχή του το 1953 στην έκδοση του πειραϊκού περιοδικού *Πνευματική Πορεία* που φιλοξένησε και τα πρωτόλειά του: «Ο δυνατός και ο αδύνατος - ο Νίτσε και εγώ» (τεύχ. 1 και 2, Δεκ. 1953 και Γεν. 1954) και «Η κορφή» (τεύχ. 7, Πρωτοχρ. 1955). Ο πολυγραφότατος πανεπιστημιακός δάσκαλος είχε μια αξιοθαύμαστη ψυχοσωματική αντοχή και ερευνητική δύναμη που ήταν η ουσιαστική προϋπόθεση της συγγραφικής του δημιουργίας. Η θεματική ανάπτυξη των έργων του σημαδεύεται από συνάλληλους κύκλους ενδιαφερόντων, από το βίωμα της θρησκευτικής απορίας ως την αναζήτηση των κοινωνικοπολιτικών προϋποθέσεων της φιλοσοφικής θεωρίας. Διακρίνονται ευκρινώς οι δύο κεντρικοί άξονες: η μελέτη της αρχαιότητας και η σύλληψη της προβληματικής του τεχνικού πολιτισμού. Ιδιαίτερα το τελευταίο θέμα υπήρξε και το γόνιμο κέντρισμα για να στραφεί ο Κυριαζόπουλος προς την ιστορικότητα του ανθρώπου και των δημιουργημάτων του. Αυτό το ιστορικό βλέμμα, άλλοτε έντονο κι άλ-

λοτε όχι, κυριάρχησε στις εργασίες του και συνοδεύτηκε από μια πλούσια αρχαιογνωσία και από μια αυθεντική γνώση των πηγών. Γενικά το συγγραφικό του έργο μπορεί να διαιρεθεί στις ακόλουθες ενότητες που αποκαλύπτουν και την εσωτερική ανέλιξη της σκέψης του:

α) Στην πρώτη ενότητα ανήκει η διδακτορική του διατριβή *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί Θεού* (1960) και η *Ελευθερία και αυθυπέμβασις* (1962).

β) Η δεύτερη ενότητα σχηματίζεται με τα ακόλουθα έργα: *Η παρουσία της φυσικής επιστήμης* (1963), *Η σημερινή γλώσσα. Γλωσσολογία της Τεχνικής* (1964), *Η καταγωγή του Τεχνικού πνεύματος* (1965), *Ενώπιον της Τεχνικής* (1971), *Παθολογία του λόγου* (1974) και *Τα όπλα της Ευρώπης. Πολεμολογία* (1974).

Η *Παρουσία της φυσικής επιστήμης* πραγματεύεται τις σχέσεις της φυσικής με τη φιλοσοφία με βάση την άποψη πως η μεταβολή των σχέσεων του ανθρώπου προς τη φύση συνεπάγεται και τη μεταβολή των σχέσεων του ανθρώπου προς τον άνθρωπο. Η *Σημερινή γλώσσα* αντιμετωπίζει με συστηματικό τρόπο τη σύγχρονη γλωσσική πραγματικότητα που νοείται ως εγκατάλειψη της εσωτερικής άποψης του Είναι. Γενικά το έργο μπορεί να θεωρηθεί το πιο προσωπικό έργο του Κυριαζόπουλου, αφού οι παραπομπές είναι σπάνιες και διαγράφεται κιόλας το πλαίσιο των προβληματισμών του σχετικά με τα κρίσιμα αδιέξοδα που δημιουργεί ο τεχνολογικός πολιτισμός. Επίσης, από πολλές απόψεις, η θεματική αυτού του βιβλίου μπορεί να συγκριθεί με το *Μονοδιάστατο άνθρωπο* του H. Marcuse που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά (το 1964) στη Βοστώνη. Πάντως ο Κυριαζόπουλος πλούτισε στη συνέχεια τις αντιλήψεις του για τη γλωσσική, δηλ. εκφραστική, δυνατότητα του τεχνοπολιτικού λόγου με περισσότερο συγκεκριμένες κοινωνικές αναφορές, όπως μαρτυρούν οι μεταγενέστερες δοκιμές που ανθολογήθηκαν στους τόμους: *Ενώπιον της Τεχνικής* και *Παθολογία του λόγου*.

Από την άλλη πλευρά ο Κυριαζόπουλος ενδιαφέρθηκε ζωηρά για το πρόβλημα της «καταγωγής του τεχνικού πνεύματος». Το ομότιτλο βιβλίο του αρχίζει με τη διερεύνηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που παρουσιάζει η σημερινή τεχνική, όπως είναι η αποκλειστική στροφή προς τον ανόργανο κόσμο, η υπερνίκηση των αισθήσεων, η συμμετρική επανάληψη, η απελευθέρωση και η μετάθεση της ενέργειας, η αιτιολογική και μαθηματική σκέψη, η μεθοδική ανωνυμία και η αντιστροφή των σχέσεων του σκοπού προς τα μέσα. Στη συνέχεια εξηγεί ο Κυριαζόπουλος τους λόγους που η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει τη σύγχρονη τεχνική, αν και εμφανίστηκαν τότε ορισμένες τεχνικές επιτεύξεις και η επιστημονική θεωρία ξεχώρισε από την μυθική παρά-

σταση του κόσμου. Επίσης αναλύονται τα ιστορικά δεδομένα που προετοίμασαν τη δυτική χριστιανική Ευρώπη στην αυτονόμηση της έρευνας και της ενασχόλησης με τη φυσική πραγματικότητα και επισημαίνονται τα ιδεολογικά στοιχεία που έκαναν δυνατή την κυριαρχία του τεχνικού πνεύματος. Μ' αυτό το πρίσμα εξετάζεται η ιδέα της ιστορικής προόδου και η προτεσταντική καταξίωση της εργασίας καθώς και η σημασία που είχαν οι τεχνικές επιτεύξεις της υστερομεσαιωνικής εποχής - όπως ήταν ο υδρόμυλος, η ζεύξη του αλόγου, το κινητό πανί και το ναυτικό πηδάλιο, η τυπογραφία, το μπαρούτι και το μηχανικό ρολόι - και οι επιστημονικές και οι φιλοσοφικές της απόψεις (αλχημεία - νομιναλισμός). Το έργο κλείνει με μια αυστηρή κριτική της σύγχρονης τεχνοκρατίας, στην οποία αντιπαρτίθεται η ανθρωπιστική διάθεση και ο υπεύθυνος προσωπικός λόγος. Βέβαια η κεντρική θέση του βιβλίου (η τεχνική ζωή είναι το αποτέλεσμα του τεχνικού πνεύματος) αναθεωρήθηκε από τον Κυριαζόπουλο στο ανέκδοτο έργο του: *Από την πράξη στη θεωρία*.

γ) Η τρίτη ενότητα απαρτίζεται από τα έργα: *Το γεγονός της φιλοσοφίας* (1969), *Η πολιτική θρησκεία της Ελλάδος* (1970), *Πολιτικά αίτια της Ηθικής του Αριστοτέλους* (1971), *Ηράκλειτος* (1973) και *Λόγος και Ήθος. Φιλοσοφία του αρχαίου Ελληνικού πνεύματος* (1976). Εδώ είναι ολοφάνερη η προσπάθεια του Κυριαζόπουλου να μελετήσει τη γένεση και την πορεία της αρχαιοελληνικής σκέψης όχι κάτω από το πρίσμα μιας άγονης προγονοληξίας, αλλά με βάση την κοινωνικοπολιτική της εξέλιξη. Γενικά στα έργα αυτής της ενότητας εύκολα διαφαίνεται η πλούσια αρχαιογνωσία του Κυριαζόπουλου, που βασίζεται στη γνώση των φιλολογικών πηγών και της βιβλιογραφίας, στα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας και της συγκριτικής θρησκευσιολογίας, με αποτέλεσμα ν' αποκτούν την εγκυρότητά τους οι κοινωνιολογικές θεωρήσεις που αποτολμά.

δ) Η τέταρτη ενότητα περιέχει τις ακόλουθες ποιητικές συλλογές *Ως εν κατόπτρω* (1972), *Όρια* (1972), *Η πολιορκία* (1975), *Τροχαία σήματα* (1975) και *Του τρίτου κόσμου* (1977). Τα «μυθολογήματα», όπως αποκαλούσε ο ίδιος τα ολιγόστιχα ποιητικά του μηνύματα, αποτελούν χαρακτηριστικές τομές στη σημερινή κοινωνία και τα προβλήματά της.

ε) Η πέμπτη ενότητα, που θα έδινε ριζική τροπή στη συγγραφική δραστηριότητα του Κυριαζόπουλου, εξαντλείται στο *Σοσιαλιστικό ρεαλισμό* (1977). Το καλαίσθητο έργο αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στην «ιστορική προετοιμασία» της σοσιαλιστικής αισθητικής. Έτσι επισημαίνονται τα γενετικά αίτια του φουτουρισμού και οι πολιτικές του απολήξεις (πρώτα στο ιταλικό φασιστικό κίνημα και ύστερα στην προεπαναστατική Ρωσία, όπου οι καλλιτέχνες συνδέθηκαν με τις κοινωνικές απαιτήσεις για μια «καινούργια αίσθηση του κόσμου»). Στη συνέ-

χεια αναπτύσσονται οι προγραμματικοί στόχοι της «Πρόλετκουλτ» (του ρωσικού πρωτοποριακού καλλιτεχνικού συνδέσμου που πάλευε για τη συντριβή της «αστικής αισθητικής») και τη δημιουργία ενός νέου πολιτισμού) και οι σχετικές επιθέσεις του Λένιν και του Τρότσκι. Ακόμη ερευνάται η γερμανική κίνηση της «νέας αντικειμενικότητας» στην εποχή της δημοκρατίας της Βαϊμάρης και οι χιτλερικές προτάσεις να οργανώσει η καλλιτεχνική πράξη την αισιοδοξία του ολοκληρωτικού κράτους.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας ασχολείται με τη θεωρητική θεμελίωση αυτής της τεχνοτροπίας. Αρχικά αναλύεται η μετάβαση από τον ατομισμό στη συντροφικότητα, ο ιστορικός χαρακτήρας της τέχνης και το κοινωνικό νόημα του ωραίου, ο αγώνας των καλλιτεχνών για την κοινωνική απελευθέρωση. Στη συνέχεια εξετάζεται το καλλιτέχνημα από την άποψη των κοινωνικών του προϋποθέσεων: η ανθρώπινη ζωή ως αισθητικό αντικείμενο, οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί της τέχνης, το πρωτείο του περιεχομένου και όχι της μορφής, η ένταξη του καλλιτέχνη και η κομματική του συνείδηση. Επίσης εντοπίζονται οι ουσιαστικές ανάγκες της καλλιτεχνικής εργασίας που αντιμάχεται τη «μικροαστική καθημερινότητα» και ενσαρκώνει τον «επαναστατικό ρομαντισμό» (κατά την έκφραση του Γκόρκι). Τελικά αναπτύσσονται οι λενινιστικές απόψεις για το καλλιτεχνικό αντικαθρέφτισμα και τη συνάφεια της τέχνης με την επιστήμη καθώς και η μαρξική διαπίστωση για την «αρνητική σχέση στην εξέλιξη της υλικής και της καλλιτεχνικής παραγωγής» (σε συνδυασμό με την εξήγηση της αισθητικής απόλαυσης που προκαλούν στο σύγχρονο θεατή ή αναγνώστη τα έργα της ελληνικής αρχαιότητας).

Στο τρίτο μέρος της εργασίας ο Κυριαζόπουλος επιχειρεί να οριοθετήσει την κριτική του στάση προς το σοσιαλιστικό ρεαλισμό με βάση τις παρατηρήσεις της «αδέσμευτης έρευνας», τις αντιρρήσεις ορισμένων δυτικών κομμουνιστών και τις εμπειρίες των καλλιτεχνών ή αισθητικών που ζουν τη σοσιαλιστική πραγματικότητα.

Ο Σοσιαλιστικός ρεαλισμός συνταιριάζει την εκφραστική ευχέρεια (για πρώτη φορά, μετά τα νεανικά του έργα, ο Κυριαζόπουλος χρησιμοποιούσε σε επιστημονικό κείμενο τη Δημοτική) με τη βαθύτητα της ανάλυσης και την πληρότητα της τεκμηρίωσης.

Τέλος το ανέκδοτο έργο του αξέχαστου πανεπιστημιακού δασκάλου ξεπερνάει τις τρεις χιλιάδες σελίδες. Ειδικότερα αναφέρουμε το πολυσέλιδο *Γεωργοί και ποιμένες. Ιστορίας γενέθλια* που άρχισε να γράφεται το 1965, ολοκληρώθηκε το 1968 και ξαναγράφηκε το 1973. Επίσης το *Περί φύσεως* (που τελείωσε το 1972) την *Κοινωνιολογία των Εβραίων*, τις *Απαρχές της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, την *Αρχή και τέλος της ιστορίας* (γραμμένο πριν από το 1968), τις *Παραδόσεις αισθητικής* (της τελευταίας

τριετίας) και Από την πράξη στη θεωρία - την τελευταία του προσπάθει να διερευνήσει τους κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες που καθιστούν έγκυρη και επίκαιρη την ιστορική θεώρηση των φιλοσοφικών θεώριών.

V.

Ο Σπύρος Κυριαζόπουλος συχνά δήλωνε πως διαπαιδαγωγεί τους μαθητές του με απώτερο στόχο να τον ξεπεράσουν κριτικά. Ακριβώς το τελευταίο σημείο ήταν και δικό του γνώρισμα, αφού πάντα είχε την αίσθηση της δημιουργικής μαθητείας που εμπόδιζε να αναπτυχθεί η υπεροπτική διάθεση της καθοδηγητικής αυθεντίας. Ήταν μια προσωπική εφαρμογή των στίχων του στις θεωρητικές του αναζητήσεις:

«Σκύβω και φιλώ το χέρι
εκείνου που μου λέει
πως έχασα το δρόμο».

Η μεγάλη τομή στο έργο του Κυριαζόπουλου θα πρέπει να αναζητηθεί στην τετραετία από το 1965 ως το 1969, που, ενώ φαίνεται νεκρός συγγραφικός χρόνος, αποτελεί ωστόσο την ουσιαστική προϋπόθεση για τη μετάπλαση των ενδιαφερόντων του. Το κέντρισμα ήταν η προτροπή του δασκάλου του K. Jaspers: «Χρειαζόμαστε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας για να αποκτήσουμε τα μέτρα με τα οποία θα μετρήσουμε το νόημα αυτών που συμβαίνουν στον καιρό μας». Μ' αυτό το πρίσμα ο Κυριαζόπουλος επιχειρεί να συλλάβει την απαρχή της ιστορικής ζωής, να μελετήσει τα εξελικτικά της στάδια και να διαγνώσει τις προοπτικές του παρόντος. Από το Γεγονός της φιλοσοφίας ως το Από την πράξη στη θεωρία εμφανίζεται το συνταίριασμα των επίκαιρων προβλημάτων με την ιστορική ματιά, των ανησυχιών της τεχνολογικής κοινωνίας με τις αξίες της ελληνικής αρχαιότητας. Στο τελευταίο του δημοσίευμα, ο Σοσιαλισμός ρεαλισμός, όπου έγινε πιο ξεκάθαρος ο κοινωνικοπολιτικός προσανατολισμός των ερμηνευτικών του προσπαθειών, θα χρησιμοποιήσει ως προμετωπίδα το ακόλουθο απόσπασμα του Engels: «Σχετικά με την απόπειρα να δουλέψετε το θέμα υλιστικά θα πρέπει να πω πριν απ' όλα πως η υλιστική μέθοδος αναποδογυρίζεται, όταν δεν τη χρησιμοποιούμε σαν οδηγό στην ιστορία, αλλά σαν έτοιμο μοντέλο για να κοπούν στα μέτρα του τα ιστορικά γεγονότα».

Ο λόγος του Κυριαζόπουλου ξεκίνησε από το μακροπερίοδο σχήμα μιας ιδιόρρυθμης καθαρεύουσας και κατέληξε στην ακριβολογημένη χρήση της δημοτικής. Μια μορφή μεσσιανισμού χαρακτήριζε το υψηλό πέταγμα της σκέψης του με αποτέλεσμα να πιστεύει πως συλλαμβάνει τα

δεδομένα της πρώτης μέρας της δημιουργίας, αν θυμηθούμε την αγαπημένη του εισαγωγική φράση: «Δια πρώτην φοράν».

Με τα λόγια του Ελύτη «ό,τι αγαπάμε βρίσκεται κάθε φορά στην αρχή». Αυτήν ακριβώς την αίσθηση διοχέτευε στο σύνολο των μορφών της φιλοσοφικής του πράξης: στο επιστημονικό σύγγραμμα, στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, ιδίως τη φροντιστηριακή, στα φοιτητικά βραδινά, στην εκλαϊκευτική διάλεξη, στον απέριττο στίχο και στις προβολές των φωτογραφικών του αποκαλύψεων.